

Franziska Bollerey

Het veranderende gezicht van de Europese metropool

De cultuur van het urbane

De beschouwing van de hoogte- en dieptepunten van de Europese metropool binnen de beperking van een korte tekst, lijkt enigszins op de 'tour de force' van een niet-Europese bezoeker van Europa, die zijn 'programma' in vijf dagen afdraait en na thuiskomst een chaotische diaverzameling toont.

Daarom heb ik besloten mijn opmerkingen omtrent de veranderingen van de cultuur van de stedenbouw te concentreren op drie elementaire aspecten, die betrekking hebben op zowel de plannen als de planningsbeslissingen die hieraan ten grondslag liggen. De opmerkingen vormen een zoektocht naar het beeld en de symbolische context van de stad – haar vorm in de meest brede betekenis die uiteraard politieke beslissingen omvat – en ook de 'marketing' van steden.

We zouden de snelle conclusie kunnen trekken dat een stad niet langer een plaats is om te wonen; een plaats voor communicatie, stimulatie of uitwisseling, maar gedegradeerd is tot een consumptiegoed, een element met marktwaarde. De stad is een plaats geworden van symbolische 'Ersatz'-bevrediging en niet langer een plaats, waar werkelijk bestaande behoeften bevredigd worden. Kortom, de verschijningsvorm heeft het 'werkelijk zijn' vervangen.

Een groeiende privatisering – hier gezien als sociale en ruimtelijke isolatie ten gevolge van de groei van technologische netwerken – lijkt te leiden tot een ontkenning van individuele en politieke verantwoordelijkheid. Mogelijke gevolgen van een gebrek aan interesse in 'stedelijk welzijn', zowel als haar compenserende vervanging door oppervlakkige activiteiten, leiden tot provincialisme en bekrompenheid.

Een stedelijke cultuurpolitiek, die haar beslissingen bovendien nog uitsluitend richt op een economische groei – waarin de culturele dimensie als ornamentatie wordt gebruikt – verkeert niet langer in de situatie om als gepast tegenwicht te stimuleren tot participatie in of verantwoordelijkheid voor kwalitatieve vormen van stedelijk leven.

Later zal ik een tegenovergestelde visie proberen te geven op de voornamelijk pessimistische opmerkingen van deze introductie. Maar eerst wil ik een korte historische uitweiding maken over wat Manuel de Solà Morales 'stedelijke stedelijkheid' noemt, als tegenstelling tot een verstedelijking van

het landschap. Stedelijke planning betekent in deze samenhang de bevestiging en bevordering van een stedelijke cultuur.

Bij het geven van een historische terugblik komt bij mij de vraag op of er eerder succesvolle pogingen ondernomen zijn tot het creëren van een stedelijke cultuur, en zo ja, of we deze modellen van stedelijkheid vandaag de dag kunnen gebruiken.

Gezien de context, zoals die hiervoor besproken is, kan een lineaire aanpassing ontkend worden. Niettemin kunnen we uit een analyse van elementen van vroegere stedelijke culturen enige principes halen, die niet genegeerd of geschonden kunnen worden binnen de huidige vormen van stedelijke politiek.

In de tijd van voor de vorming van territoriale, politieke eenheden, vormde een stad een specifiek samengaan van economische, politieke en sociale structuren in duidelijk contrast met het feodaal georganiseerde platteland. Stedelijkheid was niet alleen een manier van leven maar ook een maatschappelijk systeem.

Tijdens de transformatie van het pre-industriële naar het industriële tijdperk spreidden economische structuren – die hiervóór karakteristiek waren voor het stedelijk leven – zich door een proces van kapitalistische kolonisatie uit over alle gebieden van economische activiteit, waaronder ook die van de agrarische produktie. Hierdoor verdween deze specifieke stedelijke cultuur en werd een nieuwe, algemene sociale structuur gevormd in zowel Europa als Noord-Amerika.

Als gevolg hiervan ontstond een proces van explosieve verstedelijking, zowel sociaal – gedefinieerd als fundamentele verandering in een manier van leven – als topografisch – door groei van bestaande en stichting van nieuwe steden.

Tegelijkertijd werd in de stedelijke agglomeraties van de industriële periode de stedelijke entiteit verdrongen door een aantal stedelijk-culturele patronen, die een afspiegeling vormen van twee levenswijzen; die van de bourgeoisie en het proletariaat. Twee stedelijk-culturele patronen, die zowel in de stad zelf als in de politiek tegenover elkaar stonden als vijanden op een slagveld.

'Consumptie-gedrag en vrije tijd worden het symbool en de essentie van het stedelijk leven van de economisch onafhankelijke middenklasse evenals de intellectuele opwinding en sensatie', schreven Hartmut Häussermann en Walter Siebel in hun boek *Neue Urbanität*.¹

Gevormd uit noodzaak en solidariteit – en gesteund door de formulering van socialistische theorieën – had zich aan de andere kant een proletarische cultuur gevormd als een specifiek stedelijk fenomeen. Het bood bewustzijn en zelfverzekerdheid aan een proletariaat, dat anders binnen zijn grenzen van een passieve cultuur van armoede was gebleven.

Tijd en geld waren de noodzakelijke vereisten om op het consumptie- en cultuuraanbod – die met de dag verfijnder werden – te reageren of er zelf actief aan deel te nemen. Bevrijding van de noodzaak om te werken voor salaris en van de last van dagelijkse reproductie-arbeid waren de voorwaarden van de stedelijke cultuur van de middenklasse, waarvan het proletariaat en de kleine burgerij waren uitgesloten.

Walter Ruttmanns film uit 1927, *Berlin, Die Sinfonie der Grosstadt*,² toont uitdrukkelijk het naast elkaar bestaan van deze verschillende stedelijke wijzen van leven, waarvan we het gemis en uiteenvallen tegenwoordig kunnen betreuren.

De stedelijke cultuur, die tot aan de Tweede Wereldoorlog nog gedefinieerd werd door de polariteit en het naast elkaar bestaan van waarden van de middenklasse en het proletariaat, had ondertussen haar sociologisch perspectief verloren. De politiek-emancipatorische arbeidersbewegingen hebben – door hun eenzijdige concentratie op het probleem van de productievooraanboren – andere politiek-explosieve onderwerpen niet opgepakt. Van de concepten van de utopisch-socialisten tot aan de publieke huisvestingspolitieken van de Europese naties – tijdens de jaren vijftig tot aan de jaren tachtig – is de sociaal-politieke context van stedelijke strategieën continu afgenomen.

De vervreemding sinds de negentiende eeuw van de arbeidersbeweging van vraagstukken als huisvestings- en stedelijke politiek; van problemen van het stadsontwerp en de organisatie van het alledaagse leven, heeft essentieel bijgedragen aan haar de-politisering. Het opnieuw stimuleren tot deze politieke betrokkenheid als onderdeel van een stedelijke cultuur en stedelijkheid vormt een taak voor vakbonden en politieke partijen.

Op dezelfde manier als het proletariaat hebben de kleine burgerij en de middenklasse gefaald als geëmancipeerde en verantwoordelijke participanten in een stedelijke cultuur. De stedelijkheid van de middenklasse was historisch verbonden met de stad; economisch als markt-oikomenä in tegenstelling tot de landelijke 'oikos'-economie, politiek als voorloper van de democratie tegenover feodale machtsstructuren en cultureel als de dialectische tegenstelling tussen de openbare en de privé-sfeer tegenover de sociale controle van een dorpsbuurt.

Met de integratie van de stedelijke politiek van de middenklasse in de politiek van de opkomende territoriale regimes verloor de bourgeois-wijze van leven haar aan het begin van de negentiende eeuw nog bestaande politiek-emancipatorisch effect. De dialectiek van de middenklasse tussen openbare en privé-sfeer is gedegenereerd tot een tegenstelling van verkopen en consumeren.

In deze zin kan gesproken worden van een degeneratie van stedelijke wijzen van leven als politieke cultuur.

'Berlin, die Sinfonie der Grosstadt', regie W. Ruttmann, 1927

Waarom kan een stadsbewoner zijn stedelijk zelfbewustzijn spiegelen in het perspectief van economische processen van groei en verval?

Waarom kan een politicus zijn concept voor stedelijke ontwikkeling baseren?

Welke referentie is nog geldig voor de stedenbouwkundige planning?

Laten we terugkomen op het probleem van het beeld, de vorm en de 'marketing' van de stad: in hoeverre is het beeld, dat de politicus van de gemeenschap presenteert – en ik doel hier vooral op de marketing-strategieën voor de stad – nog een reflectie van de realiteit?

Wat betekent de slogan 'Manhattan aan de Maas' waarmee de stad Rotterdam wordt aangeduid? Heeft het betrekking op het silhouet van downtown New York, op de grondprijzen of de monofunctionaliteit van een metropolitain gebied, dat voornamelijk dienst doet voor tertiaire en quataire functies?

Men wenst in Rotterdam toch niet een associatie met de bijna honderd-duizend daklozen van New York, die toch het resultaat vormen van dezelfde politiek, als die welke tot de groei en bloei van Manhattan heeft geleid.

Het creëren van een stedelijk beeld lijkt tegenwoordig niet langer een proces te zijn. Een beeld ontstaat niet, maar wordt ontworpen. Het beeld van de stad en haar reputatie komt niet langer voort uit feitelijke kwaliteiten en karakteristieke kenmerken, maar wordt gevormd binnen een marketing-strategie.

Reclamebureaus souffleren een strikt zakelijke, stedelijke machine en anticiperen op datgene, wat de belegger wenst – 'brain-parks' en 'media-parken' – hoewel elk gerenomeerd instituut voor de prognose van de ontwikkelingen aarzelt om de reikwijdte en dynamiek van technologische processen te voorspellen.

In de context van een concurrentie tussen de steden zijn vrijwel alle steden in een verbetering van hun imago geïnteresseerd. In dit spel heeft de metropool zeker een voordeel. Zowel historisch belangrijke aspecten als de kwaliteit van de stedelijke ruimten zijn reeds volledig geïncorporeerd in hun 'public image'. Zij teren op de metropolitaine roem, die hen sinds de negentiende eeuw reeds omgeeft. 'Metropolis' betekent in de etymologische afleiding nog altijd 'moeder-stad' – de bevoorrechte stad – die als plaats voor experiment, variatie en verscheidenheid de andere steden naar een tweede rang verwijst. Agglomeraties als de Hollandse Randstad of het Duitse Ruhrgebied gebruiken de term 'metropolis' dan ook als een soort 'bezwering' om een positief beeld op te roepen. Bedrijven en instellingen van verschillend karakter gebruiken het als een adjectief ter opwaardering en om zich in ieder geval verbaal uit het alledaagse te verheffen.

Naast de exploitatie van alle associaties, verwachtingen en hoop, die in haar naam besloten liggen, heeft anderzijds elke Europese metropool nog

haar eigen symboolkracht. In de meeste gevallen is een gebouw de symbolische drager van betekenis. Over de gehele wereld staat de Eiffeltoren synoniem met Parijs, net als de Brandenburger Tor als een teken voor Berlijn geldt. Daarom is het begrijpelijk, dat steden refereren aan architectonische en stedenbouwkundige activiteiten als zij opereren in het politieke of economische veld om hun imago te versterken.

Enkele steden – en hier wederom vooral de metropolen – bewegen zich met betrekking tot hun planningspolitiek nog in dezelfde eeuwenoude traditie. De 'grand geste', waarmee Franse presidenten – of zij nu Pompidou heten of Mitterand – hun hoofdstad vormen, komt overeen met de planningsconcepten en orders van een Henri IV, Louis XIV of Napoleon III.

Wat voor soort stedelijke cultuur werd voorzien in de monumentale veranderingen en structuren van de Franse metropool door Eugène Baron Haussmann, is duidelijk. Maar wie en wat wordt door de grootschalige projecten voor het huidige Parijs gerepresenteerd?

Zonder twijfel vormen zij produkten van een stedelijke cultuur, zoals alle 'presentatie-architectuur'. Zij zijn bedoeld om de attractiviteit van de stad te verhogen en haar imago te verbeteren. Niet alleen spectaculaire openbare gebouwen, maar ook algemeen-esthetische kenmerken, cultuur en culturele historie worden ingezet als argumenten voor vestiging.

'De cultuur van de stadsplanning' in de context van politieke strategieën bestaat echter niet alleen in de produktie van 'kroonjuwelen', maar eerder in de beheersing van dagelijkse planning en problemen van het bouwen.

Enerzijds moet men waarderen, dat steden zich bewust geworden zijn van hun culturele en esthetische identiteit, anderzijds moet men restauratieve tendensen, die historie reduceren tot nostalgie of architectonische maskerades, bekritisieren: als monumentenzorg tot zorg om het stedelijk beeld degenereert of als de stedenbouw tot 'esthetiseren' verwordt.

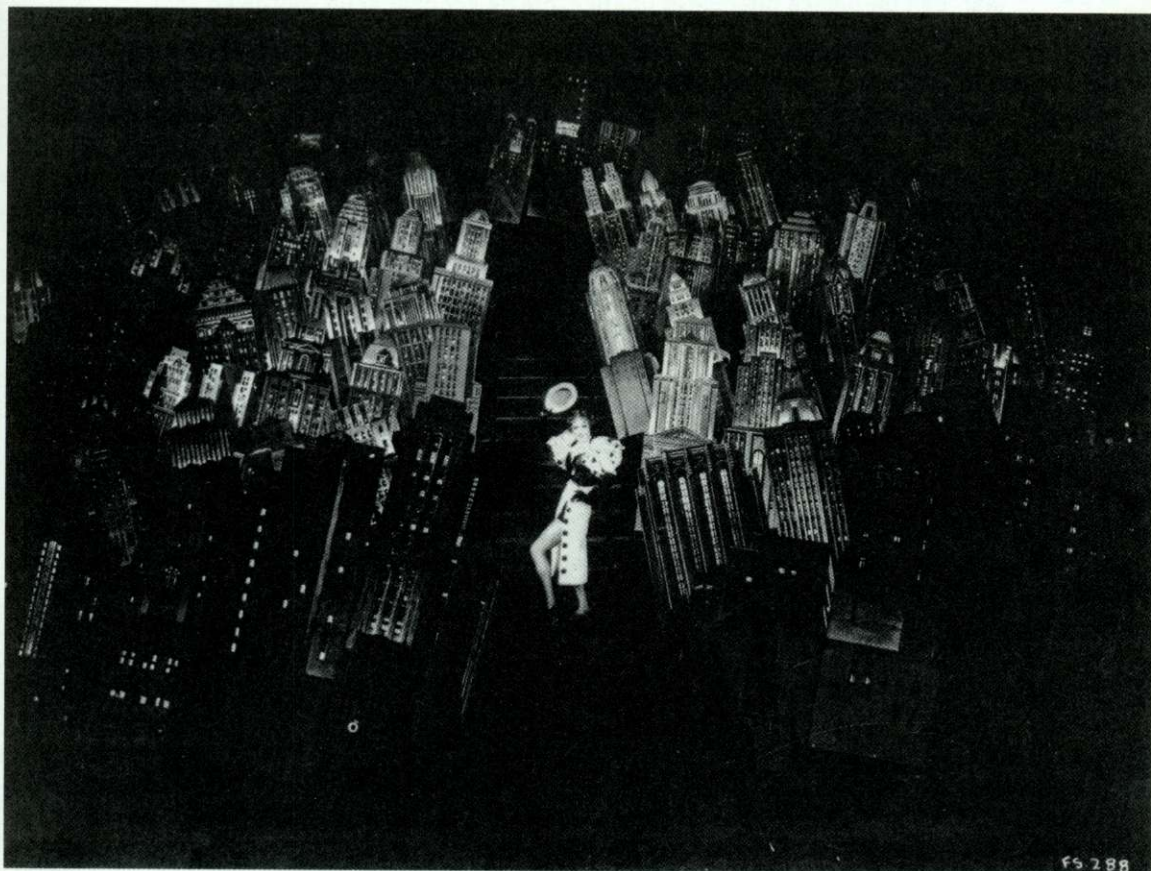
Als gevolg hiervan degenereert de meervoudig gebruikte, openbare ruimte – door het verkeerd toepassen van architectonische principes – tot kosmetisch steriele stedelijke ruimten. Een specifieke plaats en een op de behoeften van haar gebruiker afgestemde openbare ruimte – zoals in voorbeelden in Barcelona en New York – vormen een welkome afwisseling in de ervaring van de stad.

Hier komt de vraag naar het zelfbewustzijn van de stedeling en de invloed van de openbare opdrachtgever terug. Op welke wijze garandeert deze de kwaliteit van planningsbeslissingen? Wat behelzen zijn mogelijkheden om te bewegen in het spanningsveld van sociale, economische, ecologische en culturele kwesties?

Een zeer geschikt voorbeeld hiervoor, dat ik vaak citeer uit het brede spectrum van uitgebalanceerde strategieën van stedelijke planning, is de bouwvergunningenpolitiek ten aanzien van het warenhuisconcern Karstadt in het Berlijn van de late jaren twintig. Martin Wagner, het toenmalige hoofd

'M', regia F. Lang, 1931

'42nd street', regie L. Bacon, 1933

van de stedenbouwkundige dienst van de stad, gaf de belegger, op basis van een overeenkomst ter compensatie, permissie hoger te bouwen dan de normaal toegestane limiet.³

Het belang van Karstadt, het streven om gerepresenteerd te worden met de expanderende metropool, stond compensatie toe in de vorm van de bouw van vakantiewoningen voor behoeftige Berlijnse kinderen in de periferie van de stad en zelfs hun onderhoud voor een periode van niet minder dan vijftig jaar. Een dergelijke offensieve politiek, die de economische voordelen voor de investeerder direct aan sociale verplichtingen koppelt, zoekt men tegenwoordig tevergeefs.

Beeld, vorm en marketing van de stad. Het laatste duidt hierbij niet alleen op de presentatie van een stadsbeeld in 'cadeau-verpakking' voor de belegger, maar ook op een algemeen-begrijpelijke presentatiewijze en uitleg van middelen en doel van stadsplanningsconcepten en strategieën. Maurizio Marcelloni wijst hierop in zijn artikel 'Looking at Spain': 'We zien een sterk vermogen tot publiceren bij de openbare diensten, variërend van officiële publikaties tot brochures, die gedistribueerd worden tot aan de laatste "capillaire aders" van de gemeenschap.'⁴

Alleen door continue stimulatie van interesse voor de sociale en architectonische omgeving kan een verantwoordelijke houding ontstaan ten opzichte van stedelijkheid en stedelijke processen.

Naast de variatie en verscheidenheid, die in een stedelijke cultuur tot uitdrukking komen, vormt zij ook tegenstellingen en conflicten, waarmee zowel burgers als politici om moeten leren gaan.

De stedelijke levenswijze belooft dus verlichting en garantie, wat ook Karl Kraus ervan verwachtte: 'Ik vraag van de stad, waarin ik leven moet: asfalt, reiniging van de straten, ... centrale verwarming, ... waterleidingen.'⁵ Maar het verdragen van de ambivalentie van de stad betekent ook, de toekomst te willen vormen door te zoeken naar mogelijkheden tot een betekenisvolle coëxistentie: 'Als er een werkelijkheidszin bestaat, moet er ook een mogelijkhedenzin bestaan... Wie dit bezit zegt bijvoorbeeld niet: dit of dat gebeurde, zal gebeuren of moet gebeuren, maar vindt uit: hier zou kunnen en moeten gebeuren.'⁶

En als ik dit principe van Robert Musil verder toepas, moet ik dan niet alleen vragen of planningsprocessen het juiste doel bereiken, maar – als de mogelijkheid zich voordoet – ook of men in staat is de effecten ervan teniet te doen? Zowel omkeerbaarheid als een ironisch toegepaste mogelijkhedenzin zijn noodzakelijke elementen van een stedelijke cultuur. Meer dan in het halsstarrig vasthouden aan besluiten toont zich hierin een geëmancipeerde, stedelijke planning.

Vertaling: Willem Sulsters

3

Vergelijk F. Bollerey, 'Martin Wagners "Politopolis" oder Berlin die Metropole für Alle', in: K. Schwarz (red.), *Die Zukunft der Metropolen: Paris. London. New York. Berlin*, Berlijn, 1984, pp. 365-376. Zie ook de Nederlandse versie in: *Wonen TABK-Archis*, 1985, nr. 23/24, pp. 37-45.

4

M. Marcelloni, 'Looking at Spain', in: *Ten years*

of townplanning in Spain, Instituto del territorio i Urbanismo, Ministerio de obras publicas i transportes, Madrid, 1991, pp. 11-15.

5

K. Kraus, *Auswahl aus dem Werk*, München, 1957, p. 48.

6

R. Musil, *Der Mann ohne Eigenschaften*, Reinbek, 1981, p. 16; oorspr. Berlijn, 1930.